

Даниленко Олександр (Київ)

**Форми державного книгообміну між УСРР
та Чехословаччиною в 20-х рр.**

Об'єктом цієї науково-історичної розвідки є міжнародні відносини української радянської держави в царині культури, а предметом – організаційні форми та принципи книгообміну між різними установами УСРР та Чехословаччини. Залучаючи архівні фонди НКЗС УСРР (ф. 4), Державного видавництва України (ДВУ, ф. 177), Народного комісаріату зовнішньої торгівлі (ф. 423), представництва Наркомосу УСРР в Німеччині (ф. 16), які зберігаються в ЦДАВО України, а також матеріали архівного фонду ЦК КП(б)У, зосереджені в ЦДАГО України (ф. 1, оп. 6, 20), спробуємо дослідити суперечливий процес налагодження міждержавного книгообміну. Він, враховуючи специфічність "товару", тобто навчальну, наукову, просвітницьку літературу, не обмежувався комерційними стосунками, будучи по суті елементом культурно-освітніх зв'язків двох народів.

Дипломатичні відносини УСРР з Чехословаччиною встановилися, як зазначають українські дослідники, з другої половини 1921 р.¹, а торгово-економічні почали формуватися з наступного року. Повноважним торгпредставником Укрзовнішторгу в Чехословаччині був Ю. Новаковський, який прибув до Праги 14 грудня 1921 р., а 22 грудня керівника справами УпНКЗТ РСФРР при РНК УСРР В. Бродського призначили секретарем Торгпредства Укрзовнішторгу². Вони розпочали діяльність одного з перших зовнішньоекономічних осередків УСРР за кордоном. В архівах зберігається короткий звіт про роботу Торгпредства УСРР в Чехословаччині за листопад 1921 — 1 квітня 1922 р. Він свідчить про те, що офіційна Прага переймалася економічно-господарськими сторонами відносин, створюючи умови для укладання місцевими фірмами договорів на поставку з України ячменю, гороху, цукру, рафінаду, а уряд УСРР замовив 3 березня 1922 р. 1300 пропашних плугів фірми "Рудольф Бехер"³. Уряд Чехословаччини надав Україні допомогу для голодуючих селян, яка надійшла до Мелітополя, тобто сигналізував про готовність налагодити дипломатичні, економічні, торгові відносини з УСРР.

19 липня 1922 р. повноважний представник УСРР в Чехословаччині М. Левицький, а з іншої сторони В. Гірса та Я. Дворжак, які представляли уряд, підписали "Тимчасовий договір між УСРР та Чехо-Словацькою Республікою". Згідно договору, в обох державах створювалися дипломатичні представництва, які представляли їхні інтереси, видавали візи та паспорти громадянам цих країни. Договір зобов'язував сторони

утримуватися від антидержавної пропаганди по відношенню один до одного, не брати участі в політичних і соціальних конфліктах, які могли статися на їхніх територіях⁴. "Уряд Чехо-Словацької Республіки (ЧСР), прагнучи якомога ширше сприяти відновленню економічного життя УСРР, — наголошувалося в договорі, — зобов'язується надавати підтримку кожному доцільному почину своїх громадян, спрямованої на вищезазначену мету"⁵. Договір встановив умови торгових відносин між обома країнами, дозволив громадянам, фірмам та юридичним особам укладати відповідні угоди.

Українське торгове представництво вперше запросили на міжнародну виставку експортних зразків товарів, яка відбулася 3–10 вересня 1922 р. в Празі. Готуючись до "прориву" міжнародної блокади, колегія НКЗТ РСФРР ще 24 листопада 1921 р. видала положення про виставку зразків, створивши відповідний товарний фонд⁶. В архівах України збереглися відгуки чеської преси стосовно українських експонатів, які віддзеркалюють атмосферу того періоду, висвітлюють обставини сприйняття першої української радянської виставки на європейських теренах. Місцева газета "Vecer" (орган Республікансько-аграрної партії) звернула увагу на художні вироби кустарів, представлених на виставці, які відтворювали "гоголівські типи". Вироби селянського килимарства та гончарства викликали захоплення відвідувачів виставки. Партія народних демократів Моравії висловила через газету "Lidove noviny" захоплення зразками "народної промисловості". Генеральний секретар Трудового союзу допомоги Україні та Росії Г. Чапа, критикуючи пасивну позицію чеських промисловців щодо економічних взаємин з УСРР, закликав їх до співпраці, щоб допомогти українцям відбудувати промисловість та підняти сільське господарство⁷. Представники цього політичного об'єднання відвідали Україну, тому знали про реальне становище республіки та народу.

Напередодні празької виставки зразки експонатів кустарно-художнього мистецтва побували в Берліні, викликавши неабиякий інтерес громадськості. Оглядач цитованої газети, характеризуючи вироби селянського килимарства, знаходив їх спільні ознаки з подібними художніми творами словаків. Він вважав, що кольорове розмаїття килимів українських селян, представлених на виставці, це "...душа братського народу, відтворена в його мистецтві"⁸. До урядових кіл належала газета "Cas", яка представляла позицію міністра закордонних справ і голови Кабінету міністрів Е. Бенеша. Вона писала про "народне мистецтво", про "твори тихої мирної праці народного художника слов'янина", які слугували йому для повсякденного життя. "Українське народне мистецтво, — підкреслювала ця газета, — має, і це цілком природньо,

багато спільних рис з народною творчістю Прикарпатської Русі. Переконатися в цьому могли всі ті, хто бачив експонати Празької виставки зразків і виставку художніх ремесел Прикарпатської Русі, в Художньо-промисловому музеї в Празі"⁹. Згадка Прикарпатської Русі була не випадковою, тому що ця територія належала до пріоритетів зовнішньої і внутрішньої політики самого Е. Бенеша. Напередодні відкриття виставки, тобто 3 вересня, він висловився за розвиток торгово-економічних відносин з Україною. Тотожність "русинського мистецтва" з виставкою зразків народних промислів України підкреслювали газети "Narodni Listy", "Tribuna", вітаючи те, що по завершенню виставки, експонати з художніми промислами мали перенести до Торгпредставництва УСРР.

Відгуки газети "Rude Pravo" — друкованого органу Комуністичної партії Чехословаччини, вирізнялися класовою інтерпретацією. Висвітлюючи павільйон УСРР, газета зауважила, що він навіть зовнішньо "...відрізняється від тисяч павільйонів решти експонатів приватних власників"¹⁰. Зверталася увага на колективні форми праці в Україні, економіка якої виявилася зруйнованою внаслідок боротьби з "чужоземними найманими ордами західно-європейських капіталістів". Виставка, на переконання редакції газети, пододала блокаду в економічних відносинах між ЧСР та УСРР. В статті "Художня виставка, про яку не знала Прага" від 11 вересня 1922 р., підкреслювалося "колективне мистецтво", що засвідчувало "визволення" від капіталізму. 15 вересня, коли виставка завершилася, газета "Rude Pravo" писала про презентацію двох книг, виданих Торгпредством УСРР з нагоди участі в ній: тематичний збірник статей про радянську Україну та інформаційний довідник. До першої потрапили статті П.Фоміна про економічний розвиток Донбасу, В. Кузнецова про зовнішню торгівлю України, Д. Каплана про кустарні промисли українських селян, інтерв'ю з представником НКЗТ УСРР С. Броном та представником Чеської торгової місії в УСРР "паном Бенешем".

Власний кореспондент "Presseburger Zeitung" в Братиславі Д. Сандар писав про перші кроки зовнішньої торгівлі України, експорт якої протягом 1921–1922 рр. збільшився у 1200 раз, але доля українського вивозу на територію Чехословаччини становила 0,1%. Виставка значно активізувала її експортні можливості, тому що Торгпредство отримало близько 170 заявок від чеських, словацьких, німецьких, французьких, швейцарських фірм¹¹. Відбувся інформаційний і певною мірою товарний прорив у зовнішньоекономічних відносинах обох держав, започаткувавши тим самим стосунки з іншими країнами.

Восени 1922 р. в УСРР з'явилася нормативно-правова база для налагодження міжнародних економічних відносин. Зокрема, 29 листопада 1922 р. ВУЦВК видав постанову "Про зовнішню торгівлю", а РНК УСРР розробив "Інструкцію про порядок укладання торгових угод за кордоном"¹². Зовнішню торгівлю здійснював Уповнаркомзовнішторг через систему торгових представництв УСРР. Державні установи, підприємства, комерційні структури, які прагнули торгових відносин із західними фірмами, діяли під наглядом торгпредставництв. Уповнаркомзовнішторг і Торгпредставництво УСРР видавали дозволи на ту чи іншу торговельну угоду. Дозволялося створювати відповідні агенції, утримання яких відбувалося коштом державних та господарських установ, які делегували своїх представників до торгпредства. Суб'єктом торгових зносин могли виступати і видавництва, які безпосередньо займалися комерційною діяльністю, реалізуючи книжкову продукцію.

Зовнішній ринок для української книги обмежувався наявністю чи відсутністю української політичної, культурно-освітньої, соціально-побутової громади в Європі та країнах далекого Заходу. На території Чехословаччини, крім традиційного проживання українців, особливо на словацьких теренах, опинилися десятки тисяч осіб так званої політичної, а фактично культурно-освітньої еміграції, яка створювала навчальні заклади, дослідницькі центри, формуючи попит на українську наукову, художню, довідкову літературу. Її вимагав М. Грушевський, перебуваючи у Відні та Празі протягом 1919–1924 рр., відстежував літературні новинки В. Винниченко, тобто потреба існувала. У Празі, крім українських просвітницьких центрів, діяли видавництва, які представляли російських, чеських, німецьких книговидавців, відтак функціонувало відповідне ринкове середовище.

Налагодження системного книгообміну між видавцями та окремими громадянами обох країн почало формуватися з 1922 р., тобто від Празької виставки експортних зразків, де фігурувала українська книга. Наступного року зв'язки набули сталості організаційних форм, тому що основним "контр-агентом" книжкової торгівлі з української сторони виступило Державне видавництво України (ДВУ). Так, нарком освіти В. Затонський звернув увагу керівництва ДВУ на необхідність розповсюдження літератури в Чехії та підготовку до книжкової виставки в Празі. Інтерес до радянської книги виявила видавнича фірма "Наша Речь", книготорговець Лавров, котрий за дорученням повпреда М. Левицького розповсюджував саме українську книгу. 8 вересня 1923 р. торгпред України в ЧСР Н. Калюжний інформував ДВУ про те, що попит на "...видання Ваші та інших українських видавництв тут може бути достатньо вагомим"¹³. Виникла потреба на підручники для вищих і середніх навчальних закладів,

особливо з мови, фізики, географії. Зокрема, посібник О. Сухова "Економічна географія України" було розкуплено одразу. Українську мову вивчали чехи, а посібники користувалися попитом в школах грамоти для інтернованих. Навчальна література була конче потрібна для початкової школи Прикарпатської Русі.

На початку 1924 р. дипломатичні і торгово-економічні представництва України в ЧСР готувалися до "виставки радянської книги" в Празі, відкриття якої мало відбутися 1 березня 1924 р., тобто напередодні повернення М. Грушевського в Україну. Організацією переймалася Центральна російська книжкова палата, яка запросила до участі українські видавництва¹⁴. 18 листопада 1924 р. торговий відділ ДВУ просив дозволу Центрального управління в справах друку при НКО УСРР, тобто органу політичної цензури, на ввезення до України творів академіка М. Грушевського ("Історія української літератури", т. 1–3; "Історія України-Руси", т. 2, 3, 8). Необхідно зазначити, що вивіз книг за кордон не відбувався без візи-дозволу ЦУДУ, про що свідчать постійні звернення ДВУ до органів цензури. Готуючись до книжкової виставки, торгпред в ЧСР Н. Калюжний радив керівництву ДВУ звернутися до книгарні Ладижнікова в Празі — "фірма, як Вам відомо, серйозна"¹⁵.

Російських книг було більше, тому що виставку влаштовувало Торгпредство СРСР, а представництво УСРР було обмежене функціонально та адміністративно. Цензура також посилила нагляд за літературою, яка вивозилася за межі УСРР. Республіканські видавництва не могли конкурувати з всесоюзними, тому що на час проведення виставки, як зазначав С. Єфремов у "Щоденнику", збанкрутувало видавництво "Червоний Шлях", яке приєднали до ДВУ, а "...тепер і це банкрутує, принаймні автори жодним способом не можуть викрутити заробленого"¹⁶.

Від фінансових можливостей залежали обсяги книготоргівлі. 2 квітня 1924 р. Н. Калюжний отримав від ДВУ збірку "Плуг" та "Антологію", а також замовлення шкільного відділу з Ужгорода на освітню літературу. Держвидав РСФРР мав тоді безпосередні контакти з відомою книжковою фірмою "Книга", яка займалася реалізацією російської книжкової продукції, а ДВУ діяло самотужки. "Мені видається, — наголошував Н. Калюжний, — що Вам варто було б з Зовнішторгом створити товариство подібне "Книзі"¹⁷. Пропозиція слухна, але вона не була реалізована, тому що ДВУ підпорядковувалося НКО УСРР, а цей наркомат не належав до статусу всесоюзного, тобто об'єднаного. ДВУ інформувало представництво УСРР при Торгпредстві СРСР у Празі про звернення видавничої фірми "Пламя" стосовно книгообміну, тобто пропозиції надходили безпосередньо в Україну. Договір між фірмою "Книга" та Держвидавом РСФРР не поширювався на ДВУ, тому

українські видавці самостійно шукали виходи на іноземних партнерів. Для укладання комерційних угод з ними необхідно було звертатися до Торгпредства СРСР, а для вивезення книг за ліцензією — до НКЗТ СРСР.

Ідея Н. Калюжного створити спільне з РСФРР книжкове об'єднання в Чехословаччині була реалізована, але в дивний спосіб: до Праги приїхав представник московського "Госиздата" М. Дехтярьов¹⁸. До літа 1924 р. посередником між ДВУ та книговидавцями Чехословаччини був Н. Калюжний, через якого було укладено угоду з О. Олесем на друк "Збірки віршів для дітей", налагоджувалися торгові контакти з відомими книговидавничими фундаціями, зосередженими в Празі та інших містах.

22 листопада 1924 р. Держвидав України просив М. Дехтярьова і "надалі бути" його представником, надіславши на розповсюдження книжок вартістю 8 175 руб.¹⁹ Не забули про українського поета О. Олесь, нарахувавши йому гонорар — 94 руб., хоча автор погодився в обмін на певну кількість накладу твору. Перемовини про видання 20 віршів поета здійснював Н. Калюжний, який у листі до Харкова від 23 березня 1924 р. писав, що певний сумнів можуть викликати другий і сьомий вірш, написані раніше, оскільки "...вони не зовсім підходять духові радянської літератури для дітей", а решта — "...дуже хороші, вирізняються здоровим, бадьорим настроєм, глибоким натуралізмом, наближенням до живої і мертвої природи"²⁰. О. Олесь просив за свої вірші 4 000 чеських крон, а торгпред пропонував йому віддати за 200 доларів, тобто за 400 золотих рублів. В угоді на видання "Збірки віршів для дітей" була інша умова: 50 коп. за віршований рядок, а загалом виявилось 415 рядків²¹.

Фактично М. Дехтярьов став основним координатором зовнішнього ринку радянської книжкової продукції. В листопаді 1924 р. розпочалася підготовка до чергової виставки радянської книги в Празі, яка мала відбутися в січні–лютому 1925 р. Планували виставити від 6 000 до 8 000 книжкових експонатів. Повпред СРСР в ЧСР В. Антонов-Овсієнко запросив наркома освіти О. Шумського та директора ДВУ А. Самохвалова взяти участь у виставці, розширивши коло учасників за рахунок решти українських видавництв²². М. Дехтярьов, доповідаючи про підготовку до чергової виставки радянської книги, згадав про недоліки весняної виставки 1924 р., тому що був платний вхід (10 крон), а сама вона виявилася швидкоплинною. Його доповідна записка до Повпредства і Торгпредства СРСР, надіслана наприкінці листопада 1924 р., становить важливий документ з історії організації виставок. "Низка виставок радянської книги за кордоном, — підкреслював Михайло Васильович, — були проривом стіни культурної блокади Росії та інших народів. Усі виставки проходили за величезного інтересу до радянської книги і дуже допомогли культурному і політичному зближенню СРСР з рештою світу.

Тепер ми перебуваємо напередодні визнання з боку ЧСР, і ми зацікавлені заявити про себе широким верствам населення, показати нашу книгу фактично вперше пролетаріату ЧСР, дати привід всім явним і прихованим симпатикам зближення з СРСР, і таким чином полегшити, бодай трохи відновленню нормальних відносин обох держав"²³. Реклама соціалістичного радянського ладу коштувала дорого, враховуючи курс американської валюти до золотого рубля, але радянська держава використовувала будь-яку нагоду для ідеологічної пропаганди.

Друга половина 20-х рр. ХХ ст. для зовнішнього ринку радянської книги вирізнялася посиленням політичного нагляду за літературою, яку вивозили, а з іншого боку — розширенням її асортименту і кількості. Наприклад, директор ДВУ Ю. Войцехівський просив 10 вересня 1925 р. дозволу Укрголовліту на друк проспекту літератури до чергової річниці жовтневої революції, а також на відправку до Праги каталогу нотних видань Л. Ідзиковського та словника Б. Грінченка²⁴.

Повпредство і Торгпредство в Чехословаччині, крім торгівлі, займалося "розкладницькою діяльністю" серед української еміграції та верхівки КПЗУ. 12 травня 1927 р. в Празі відбулася таємна нарада між Ю. Коцюбинським, Н. Калюжним, В. Антоновим-Овсієнком, представниками повпредства СРСР в Берліні — Гольденштейном та Долгановим, учасники якої дійшли висновку, що ситуація "...може змінитися лише зі зміною керівництва в КПЗУ і що з цим не можна далі зволікати, інакше настане повний розклад в організаціях як комуністичних, так і суміжних"²⁵. Більшовики не дозволяли "братським партіям" будь-якого контакту з рештками українських політичних партій, намагалися підпорядкувати ідеологічному впливові і керівництву КПЗУ, перетворити його на своєрідний політичний буфер між СРСР та "буржуазним світом". Наприкінці листопада 1927 р. поліцейське управління закрило в Празі українське "зміновіхівське" товариство "Українська бібліотека-читальня ім. Шевченка", засноване 2 березня 1923 р., яке видавало часопис "Нове життя"²⁶. Політичний аспект посідав важливе місце в книгообмінних операціях ДВУ в ЧСР, тому що експортована радянська книга виконувала функції ідеологічної пропаганди, яку мали здійснювати не лише осередки КПЗУ, а також лідери КПЧ, хоча вони не виявляли особливої активності і співпраці з представниками Повпредства СРСР.

Комерційна і політична складова книжкової торгівлі за кордоном не завжди співпадали, враховуючи попит на технічну літературу. Представники ДВУ зустрічалися з керівниками відомих книговидавничих фірм Європи, пропонуючи умови співпраці, але не кожна з них погоджувалася реалізовувати суспільно-політичну літературу з СРСР. Наприкінці 1927 р. правління ДВУ відрядило свого співробітника до

Польщі, Німеччини, Франції, Чехословаччини для встановлення торгово-економічних відносин з конкретними видавництвами.

23 березня 1928 р. відділ регулювання зовнішньої торгівлі НКТоргівлі УСРР заслухав звіт про закордонне відрядження члена колегії ДВУ Азарх, яка спромоглася укласти декілька угод: з фірмами "Фердінанд Свобода" в Празі та видавництвом "Бистриця" в Станіславі²⁷. Торгпредство було проти торгівлі з чесько-руським видавництвом "Фердінанд Свобода", незважаючи на його замовлення про відправку книг, укладене керівником українсько-російського відділу Ю. Тищенком з ДВУ від 14 квітня 1928 р. Серед книг, замовлених цією фірмою для продажу в європейських країнах, були: Я. Ряппо "Народна освіта на Україні за 10 років революції", А. Готалова-Готліба "Нові школи в Німеччині", В. Качинського "Селянські рухи на Україні в роки 1905-07 рр.", Д. Багалія "Декабристи на Україні", збірник статей і спогадів "1905 рік у Києві та на Київщині", П. Христюка "1905 рік на Україні", Н. Мірзи-Авак'янц "Селянські рухи на Україні 1905–07 рр.", М. Хвильового "Думки проти течії", твори, том перший, Д. Багалія "Начерк історії України на соціально-економічному ґрунті", М. Яворського "Історія України (для профшкіл)", А. Річицького "В. Винниченко в літературі й політиці", О. Гермайзе "Нарис історії революційного руху", Ю. Тютюнника "Нарис Західної України", П. Куліша "Чорна рада". До списку потрапили твори О. Вишні, Г. Косинки, М. Йогансена, низка фахових журналів про театр, музику, архітектуру. Література справді різноманітна, яка знаходила свого читача і замовника, оскільки "Ф. Свобода" знала ринок української книги. ДВУ своєчасно інформувало про "новинки", тобто про появу нових книг з різних галузей знань, надсилаючи Торгпредству СРСР по 100 примірників кожного "свіжого" видання. Реалізація відбувалася готівкою, тобто згідно конкретної номінальної ціни, а також через комісію.

Виконанням замовлень по експорту радянської книги та координацією книготорговельної справи займалося Закордонне бюро при ДВУ. Його працівниками було виявлено, що протягом 1927 р. в Чехословаччині вдалося продати української книжкової продукції на 560 руб., отже "...українська радянська книжка масового покупця на закордонному ринку ще не знайшла, завдяки відсутності апарату, знаючого українську книгу і зацікавленого в її розповсюдженні"²⁸.

Для іноземних фахівців, які досліджували політичний та соціально-економічний розвиток УСРР, мабуть були цікавими праці М. Бухаріна, Я. Ряппо, І. Хаїта, О. Шліхтера, А. Буценка, тобто представників партійно-радянської номенклатури різного рівня, але ця література не викликала споживчого інтересу пересічних громадян. На складі Торгпредства СРСР в Празі лежали книги класиків української літератури (І. Котляревського,

Лесі Українки, І. Франка, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Мирного), а також радянських письменників (Остапа Вишні, К. Гордієнка, О. Досвітнього, І. Кулика та інших). Спостерігався попит на журнали, які видавалися в УСРР: "Вапліте", "Гарт", "Західна Україна", "Червоні зорі", "Україна", "Господарство України", "Життя й Революція", "Червоний Шлях", "Шлях освіти".

Центральним органом зовнішньої книготоргівлі було Закордонбюро ДВУ, яке представляло книжкову продукцію українських видавництв в декількох країнах Європи. Тісними були торгові зв'язки з фірмою "Ф. Свобода", але Торгпредство СРСР всіляко перешкоджало його взаєминам з ДВУ. 12 травня 1929 р. комерційний відділ Закордонбюро фактично передав власні повноваження книжковому відділу Торгпредства СРСР, звертаючись до нього за дозволом на разові операції по експорту книги, навіть зі знижкою 50%. Закордонбюро підтримувало торгові контакти з акціонерним товариством "Міжнародна книга", яке знаходилося в Москві, але мало представництво в Празі. Через його апарат пропонувало технічну літературу для західного споживача, а з Чехії просило надіслати твори І. Франка (т. 18). До Праги в жовтні–листопаді 1929 р. були відправлені твори Т. Шевченка, Б. Антоненка-Давидовича, Ю. Смолича.

Книги на експорт брали з фондів державних бібліотек Одеси, а також інших книгозбірень. Комерційний відділ Закордонбюро надсилав книги до Праги через "Міжнародну книгу", ігноруючи торговельним апаратом фірми "Ф. Свобода", тому що не мали з нею генеральної угоди. Зазначу, що "Міжнародна книга" давала знижку 30% на російську книгу, унеможливаючи співпрацю з конкурентами, а Торгпредство лише підтримувало московського партнера. Посередником "Міжнародної книги" в Празі була Слов'янська бібліотека. Торгпредство уклало угоду з фірмою "Руська старовина", тому просило ДВУ висилати книги з економіки, статистики, історії України, літератури, етнографії, мистецтва. Восени 1929 р. через Ужгород та Здолбунов надходили ящики з книгами для Торгпредства в Празі. Це була українська літературна класика та твори сучасних українських радянських письменників (Остапа Вишні, М. Хвильового, О. Копиленка та ін.).

Таким чином, слід виділити активне поживлення книжкової торгівлі протягом другої половини 20-х рр. Початковий період припадає на 1922–1925 рр., коли книгообмін був важливою організаційною формою налагодження дипломатичних та економічних відносин між країнами. Набули традиційного характеру щорічні "виставки радянської книги". Зазначу, що протягом 1922–1923 рр. книготоргівля та книгообмін відбувалися через Повпредство УСРР, а після створення унітарної держави вони зосередилися в книжковому відділі Торгпредства СРСР. Закордонбюро при ДВУ намагалося створити спільне з Держвидавком РСФРР книжкове об'єднання, але натомість була запроваджена посада представника "Госиздата" та ДВУ УСРР, яку обіймав М. Дехтярьов.

Наприкінці 1920-х рр., заручившись підтримкою Торгпредства СРСР, московське акціонерне товариство "Міжнародна книга", усувало партнерів ДВУ ("Ф. Свобода" та ін.), пропонуючи власні послуги. Критерієм ефективності книготоргівлі українських видавництв були не лише комерційні показники, а також культурне представництво України за кордоном, поширення українського слова, хоча спостерігалася відверта ідеологічна пропаганда, яка відбувалася шляхом розповсюдження суспільно-політичної літератури, організації різних виставок.

¹ Євсеєнко І. В. Українсько-чесько-словацькі культурні зв'язки в міжвоєнний період: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. по спец.: 07.00.02 "Всесвітня історія" / І. В. Євсеєнко. — К., 1996. — 23 с.

² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 423. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 16.

³ Там само. — Спр. 17. — Арк. 23.

⁴ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1922. — № 31. — Ст. 482.

⁵ Там само.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 2.

⁷ Там само. — Спр. 17. — Арк. 209.

⁸ Там само. — Арк. 212.

⁹ Там само. — Арк. 215.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. — Арк. 216.

¹² СУ України. — 1922. — № 50. — Ст. 744.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 177. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 51.

¹⁴ Там само. — Спр. 883. — Арк. 127.

¹⁵ Там само. — Спр. 879. — Арк. 21.

¹⁶ Єфремов Сергій. Щоденник. 1923–1929. — К., 1997. — С. 213.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 177. — Оп. 1. — Спр. 879. — Арк. 19.

¹⁸ Там само. — Спр. 959. — Арк. 78.

¹⁹ Там само. — Арк. 103.

²⁰ Там само. — Арк. 64.

²¹ Там само.

²² Там само. — Спр. 879. — Арк. 69.

²³ Там само. — Арк. 78.

²⁴ Там само. — Арк. 81.

²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2484. — Арк. 99.

²⁶ Там само. — Арк. 101.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 177. — Оп. 1. — Спр. 1351. — Арк. 34.

²⁸ Там само. — Спр. 1350. — Арк. 109.